

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.131>

UOT: 82-09

Ramidə Abbasova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26
e-mail: ramideabbasova87@gmail.com

İRƏVANIN ƏDƏBİ NƏFƏSİ: “LƏK-LƏK” JURNALINDA ŞEİR VƏ SƏNƏTKARLIQ

Xülasə

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri İrəvanın mədəni-ictimai həyatında Cabbar Əsgərzadə tərəfindən nəşr olunan “Lək-lək” jurnalı Azərbaycan satira tarixində maarifçilik hərəkatının ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. 1914-cü ildə işıq üzü görən bu məcmuə, xalqın milli oyanışı, cəhalətdən qurtulması və qadın azadlığı ideyalarını özündə birləşdirən mənəvi bir manifestdir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ənənələrini İrəvan mühitinə daşıyan dərgidə, cəmiyyəti daxildən gəmirən sosial bəlalər, riyakarlıq və xurafat kəskin satira atəşinə tutulur. Cabbar Əsgərzadənin yaradıcılığında “Ləklək” obrazı sadəcə bir quş deyil, haqqı deyən, cəmiyyəti yuxudan oyadan bir ziyalı simvolu kimi çıxış edir. O, satiraya “acı dərman” kimi yanaşaraq, mənəvi xəstəlikləri sağaltmağın yeganə yolunun həqiqətləri açıq şəkildə söyləmək olduğunu vurğulayır. Jurnalın səhifələrində qadın təhsili və erkən nikah problemləri xüsusi yer tutur; Gülnaz obrazı vasitəsilə valideynlərin nadanlığı və gənclərin milli köklərdən uzaqlaşma təhlükəsi ifşa olunur. Məmməd Səid Ordubadinin “Hərdəmxəyal” imzası ilə yazdığı əsərlər feodal-patriarxal quruluşun süqutunu və elmi tərəqqinin qaçınılmazlığını müjdələyir. O, zahirən müasir görünən, lakin daxilən hələ də köhnə fikirli qalan “eynəkli-kraxmallı” tipləri tənqid edərək, əsl tərəqqinin mənəvi intibahda olduğunu göstərir. Eyni zamanda, Əliqulu Qəmküsarin “Naqqal” və Hacı Məhəmmədzadənin “Şeytan” imzaları ilə təqdim etdikləri nümunələr cəmiyyətdəki ailə dramlarını, övlad tərbiyəsindəki boşluqları və dini pərdə altındakı saxtakarlıqları ustacasına canlandırır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, mətbuat, Lək-lək jurnalı, publisistik poeziya, maarifçilik

Giriş

XIX əsrin sonlarına yaxın qədim İrəvan quberniyası və İrəvan xanlığı ərazisində ictimai, siyasi və mədəni baxımdan əsaslı yeniliklər müşahidə olunurdu. Dövrün mütərəqqi fikirli ziyalılarının və maarifçilərinin fəaliyyəti nəticəsində İrəvanda ana dilimizdə yeni dərslərlərin tərtib edilməsi, kitab çapının genişlənməsi və dünya ədəbiyyatı nümunələrinin tərcümə olunaraq nəşr edilməsi bu mədəni canlanmanın ən diqqətçəkən məqamlarından idi. Məhz belə bir zəngin intibah mühiti Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı üçün Cabbar Əsgərzadə kimi parlaq simalar qazandırmışdır. Tiflis, Bakı və İrəvanın mətbuat dairələrində özünəməxsus imza qoymuş C. Əsgərzadə; «Molla Nəsrəddin», «Zənbur», «Məzəli» və «Qızıl Şəfəq» kimi onlarla nəşrdə dərc olunan kəskin satirik şeirləri və publisistik yazıları ilə tanınmışdır.

Millətin maariflənməsi və müstəqillik amalları uğrunda yorulmadan fəaliyyət göstərən ədibin yaradıcılıq yolu Azərbaycan ədəbi mühitinin yaşlı nəsli tərəfindən bu gün də hörmətlə xatırlanır. Cabbar Əsgərzadənin İrəvan dövrü fəaliyyətinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri də «Lək-lək» jurnalının nəşri olmuşdur. “Lək-lək” jurnalının 1914-cü il fevral ayının 22-də 1-ci nömrəsi, 12-ci nömrəsi isə həmin ilin 30 iyununda nəşr olunmuşdur. “Lək-lək” (əslində senzura sənədlərində “Leylək”) “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ənənələrini davam etdirmişdir. “Ləklək” jurnalının naşir

və redaktoru Mir Məhəmməd Mir Fətullayev və Cabbar Əsgərzadə (Aciz) olmuşdur, jurnal İrəvanda "Luys" mətbəəsində çap edilirdi" [4, s.200].

"Lək-lək" in bütün nömrələrinin üz qabığında abunə qiyməti və mündəricatı ilə yanaşı, redaksiyanın yerləşdiyi ünvanı bildirilir. "Məsləkimizə müvafiq və millətimizə mənəfətli olan hər cür xəbər təhriat üçün məcmuəmuzin səhifələri açıqdır. İmzasız yazılar dərc olunmadığı kibi marğasız göndərilən məktublar da qəbul olunmaz. Yazılar açıq türk dilində olmalıdır. Adres dəyişdirənlər yeddi ədədini qəpiklik marğa göndərməlidir. Dərc olunmayan yazılar əldə olunmaz." cümlələri ilə məcmənin məqsəd və məramı oxucuların diqqətinə çatdırılır. Məcmuə fəaliyyətə başladığı andan onun ətrafında cəmləşən qələm sahibləri "Molla Nəsrəddin" ənənələrinə sadıqlıqlarını nümayiş etdirməyə böyük səylə yanaşırdılar [2, s.5].

"Söz yox ki, məcmuələrdə müxtəlif imzalarla çıxış edən çoxsaylı qələm sahibləri ictimai siyasi və mədəni həyatda baş verən hadisələrə həssaslıq göstərir, hamı üçün maraqlı və aktual olan həyat həqiqətlərini əks etdirən müxtəlif məzmunlu şeirləri, hikmətli sözləri, İrəvan, Ordubad, Gəncə, Mərənd, İstanbul, Təbriz, Tiflis və digər şəhərlərdən əldə olunan xəbərləri və felyeton əvəzi yazıları maraq dairəsində saxlamaqla, məcmuənin səhifələrini daha oxunaqlı etməkdə bütün imkanlardan səmərəli istifadə edirdilər. Bu səbəbdən jurnalın səhifələrində molla-nəsrəddinçi yazıçılardan C.Əsgərzadə Aciz (Lək-lək, Müqəllid və s), Əli Məhzun Rəhimov (Yetim cüce), M.S.Ordubadi (Hərdəmxəyal), M.Mir Fətullayev və başqaları iştirak etmişlər" [5, s.132].

Jurnalın redaktoru Cabbar Əsgərzadə özü də tez-tez məcmuənin səhifələrində "Ləklək" imzası ilə çıxış edərək , İrəvanın ictimai-sosial eybəcərliklərini kəskin satira atəşinə tuturdu. Bu imza altındaki yazılarda o bir tərəfdən klassik poeziya sənətkarlığını qoruyub saxlayır, digər tərəfdən isə "Molla Nəsrəddin" üslubuna sadıq qalaraq xalqın dilində, sadə və anlaşıqlı bir üslubda cəhalətə qarşı mübarizə aparırdı. Xüsusilə, onun sənətkarlıq baxımından seçilən satirik şeirləri İrəvan ədəbi mühitində maarifçilik idealarının yayılmasında həlledici rol oynayırdı.

"Ləkləkin salamı" şeiri 1914-cü ildə İrəvanda nəşrə başlayan "Lək-lək" satirik jurnalının ideoloji manifesti və oxucuya ilk müraciətidir. Jurnalın ilk nömrəsində çap olunan bu mətndə "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin kəskin satira və maarifçilik ənənələri İrəvanın mürəkkəb ictimai mühitinə uyğunlaşdırılmışdır. Şeirin əsasında dayanan Ləklək obrazı sadəcə bir quş deyil, cəmiyyəti yuxudan oyatmağa çalışan, haqqa haqq, yalana yalan deməyi qarşısına məqsəd qoyan bir ziyalı simvoludur.

*Salaməleyküm sənə İrəvan!
Bu gələn "Ləklək"-dir sənə mehmandır,
Xeyir xəbərçidir, doğru danışan,
Uzağı görəndir, uca uçandır.*

*Gəlibdir ki, versin müjdələr sənə,
Maarifdən versin bir əsər sənə.
Birinci qədəmdir qoyub küyünə,
Pişvaz elə, etmə pəşiman!
Təzə müsəfirdir, yeni mehmandır [1. s.17].*

Müəllif əsərin əvvəlində İrəvanı salamlayaraq özünü bir qonaq kimi təqdim edir, lakin bu qonağın gəliş səbəbi sadəcə ünsiyyət deyil, "maarif müjdəsi" vermək və cəhalət içində olan mühiti "cənnətə" çevirməkdir. Mətdə İrəvanın o zamankı sosial mənzərəsi çox real və ağırlı şəkildə təsvir olunur; burada molla və qazilərin riyakarlığı, varlı hacıların savadsızlığı, qoçuların, oğruların və qumarbazların törətdiyi fəsadlar bir-bir sadalanır. Eyni zamanda "acı fəhlə" obrazı vasitəsilə sinfi bərabərsizliyə və sosial ədalətsizliyə diqqət çəkilir. Jurnalın yarana biləcək dini təzyiqlərdən qorunması üçün müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, onun məqsədi yeni bir məzhəb yaratmaq və ya inanc sistemini dağıtmaq deyil, əksinə Quranın həqiqi mahiyyətinə sadıq qalaraq elmi və tərəqqini təbliğ etməkdir. Şeirən ən mühüm və düşündürücü hissəsi isə satiraya verilən fəlsəfi izahdır: Müəllif

bildirir ki, əgər onun sözləri "ağıdan" (zəhərdən) acıdırsa, bu nifrətdən deyil, cəmiyyətin ağır mənəvi xəstəliklərini sağaltmaq üçündür. Çünki "naxoşun davası acı dərmandır" fikri ilə izah olunur ki, nadanlıq içində boğulan bir toplumu yalnız acı həqiqətləri üzə çıxarmaqla xilas etmək mümkündür. Beləliklə, bu şeir həm bir salamlaşma, həm bir müdafiə aktı, həm də İrəvan mühitində tənqidi realizmin və maarifçilik hərəkatının başladığını bəyan edən sarsılmaz bir andnamədir.

Müəllifin "Lək-lək" jurnalının ədəbiyyat sütununda dərc olunan daha bir şeir XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin ən ağırlı yaralarından biri olan qadın təhsilsizliyi və erkən nikah problemlərini satirik bir dillə işıqlandırır. Müəllif burada Gülnaz obrazı vasitəsilə təkcə bir qızın taleyini deyil, həm də onu dünyadan təcrid edən mühafizəkar ata və ailə modelini tənqid atəşinə tutur. Şeirin əvvəlində qızın zahiri gözəlliyi, isməti və nəzakəti vəsf edilsə də, bu müsbət xüsusiyyətlər dərhal onun faciəsinə — "cahil qalacaq" olması həqiqətinə bağlanır. Müəllif valideynin qızını oxutmaqdan imtina etməsini, onu "elm və məktəbdən" uzaq tutmasını kəskin şəkildə pisləyir; vurğulanır ki, bir insanın savadsız qalması onun dinin, şəriətin və məzhəbin həqiqi mahiyyətini anlamamasına, mənəvi baxımdan kor qalmasına səbəb olur. Şeirin ən çarpıcı hissəsi isə finaldadır; burada maarifçiliyin ən mühüm tezislərindən biri irəli sürülür: "Alim" olan, yəni savadlı və müasir dünyagörüşünə malik olan bir gənc (mətnə qonşu oğlu Cəfər) özünə həyat yoldaşı seçərkən artıq zahiri gözəlliyə deyil, daxili zənginliyə və təhsilə üstünlük verir. Müəllif valideynə xəbərdarlıq edir ki, əgər sən qızını oxutmasan, o, evdə "qoca qız" olaraq qalacaq, savadlı gənclər isə başqa millətlərdən olan oxumuş qadınlarla ("matışqa" ifadəsi burada rus və ya Avropa qadınlarına işarədir) ailə quracaqlar. Əsərin sonunda bütün günahın və "təqsirin tamamının" valideynin üzərinə qoyulması, cəmiyyəti qadın təhsilinə qarşı olan bu qatı cahillikdən əl çəkməyə çağıran güclü bir sosioloji müraciətdir.

*Qoymazsan onu ki, elm, məktəb,
Görsün, oxusun, zəkası artsın
Qoyma! O, zavallı qanmaz olsun,
Bilməz nədir şər, din, məzhəb.
Göyçəkdir, gözəldir gərçi Gülnaz [1. s.34].*

Jurnalın 7-ci nömrəsində çap olunan "Lək-lək" jurnalının ədəbi irsinə aid olan genişhəcmli "Yazım" rədifli satirik şeiri şairin cəmiyyət qarşısındakı vəzifəsini və tənqid hədəflərini açıq şəkildə bəyan edən proqram xarakterli bir mətnədir. Şair əsərin əvvəlində "bir həqiqət üçün yalandan min rəvayətlər yazım" deməklə bədii təxəyyülün və satiranın gücü ilə cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz edəcəyini bildirir. Müəllifin əsas hədəfi "əvam ün-nas" adlandırdığı sadə xalq kütləsini cəhalət yuxusundan oyatmaqdır; o, xalqın "turp əkilmiş yerdə buğda biçmək" kimi məntiqsiz işlərdən əl çəkməsini, meyxanalarda və faydasız məkanlarda vaxt itirməməsini istəyir. Şeir boyu şair cəmiyyətin müxtəlif neqativ təbəqələrini — hənəli saqqallı riyakarları, rəmməlləri (falçıları), qoluzorlu qoçuları, acgöz pulluları və xalqın dini hissləri ilə oynayan savadsız mollaları kəskin şəkildə ifşa edir. Müəllif öz yaradıcılığını bir növ cəmiyyətin güzgüsü kimi təqdim edərək, fəhlədən tacirə, əsnafdan bank rəhbərinə qədər hər kəsin qüsurlarını, "rəzalət və şəmətətlərini" yazmağı özünə borc bilir. Xüsusilə bank rəhbərlərinin kasıblara və yoxsullara qarşı mərhəmətsizliyi, onların kibr və təkəbbürü mətnə sosial ədalətsizliyin zirvəsi kimi təsvir olunur. Şeirdə həmçinin dövrün böyük bəlalılarından olan tiryəkçilik və mənəvi aşınma da "gülməli hekayətlər" libasında, lakin dərin bir kədərlə tənqid edilir. Ümumilikdə bu əsər, şairin cəmiyyətdəki mənfi hallara qarşı barışmaz mövqeyini, onun lütfüzlük və mərhəmətsizliyə qarşı çıxan humanist ruhunu və Azərbaycan satirik poeziyasının "haqqa haqq, yalana yalan" deyən mübariz ənənəsini özündə birləşdirir.

Hacı Məhəmmədzadə "Şeytan" imzası ilə Azərbaycan satira tarixinə özünəməxsus rəng qatmış, cəmiyyətdəki köhnə fikirli düşüncələri və maarifçiliyə mane olan qüvvələri iti qələmi ilə ifşa etmiş qüdrətli bir sənətkardır. Onun əsərləri sadəcə dövrün tənqidi deyil, həm də gələcək nəsillərin işıqlı sabahı üçün yazılmış bir fəryad, cəhalətə qarşı açılmış barışmaz bir cəbhədir. Lək-ləkin səhifələrində işıq üzü görün bir necə şeirinə nəzər salaq.

"Lək-lək" jurnalının 5-ci nömrəsində dərc olunan və dialoq formasında yazılan "Bir pərdə söhbət" adlı mənzum parça, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətindəki maarifçilik və cəhalət qarşıdurmasını fərqli bir prizmadan – uşaqların təhsildən yayındırılması problemi üzərindən təqdim edir. Mətnə Məşədi və Hacı obrazları vasitəsilə köhnə fikirli, mühafizəkar təbəqənin məktəbə və oxuyan uşağa olan mənfi münasibəti satirik bir dillə ifşa olunur. Dialoqun mərkəzində dayanan uşaq ("Məktəbli") başına şapqa qoyub dərəcə getdiyi üçün bu iki yaşlı nəslin nümayəndəsi tərəfindən qəribə qarşılınır; onlar uşağın təhsil almasını "oyun" və ya mənasız bir iş kimi görür, hətta onu bu yoldan döndərmək üçün planlar qururlar. Hacı və Məşədinin uşağı "yetim" olduğu üçün aldatmağa çalışması, ona "ata əvəzi" olmaq vədi ilə "məktəbi boşla, sənə özgə bir iş bulmalıdır" deməsi, o dövrün acı reallığını – kimsəsiz uşaqların savadsızlığa və ucuz işçi qüvvəsinə çevrilməsi təhlükəsini göstərir. Müəllif "Şeytan" imzası ilə bitən bu hissədə personajların daxili niyyətini "aldatmalıdır" sözü ilə yekunlaşdıraraq, onların xeyirxahlıq maskası altında əslində bir gəncin gələcəyini məhv etdiklərini vurğulayır. Mətnin davamında gələn "Təzələşmək" hissəsi isə dünyada gedən ümumi tərəqqiyə, dəyişən formalara və "Sədayi-Türkistan" kimi yeni nəşrlərin cəmiyyətə təsirinə işarə edərək, köhnə düşüncə tərzilə müasir maarifçi hərəkət arasındakı uçurumu daha da qabardır. Ümumilikdə bu əsər, təhsili uşaq oyunu hesab edən nadanlığa qarşı yazılmış kəskin bir etiraznamədir.

"Lək-lək" jurnalında "Şeytan" imzası ilə işıq üzü görən müəllifin daha bir satirik şeir "Bişüür övlad"dır. Bu şeirdə şair XX əsrin əvvəllərində cəmiyyəti daxildən gəmirən ailə-məişət problemlərini, xüsusən də gənclərin mənəvi aşınmasını və zərərli vərdişlərin pəncəsinə düşməsinə kəskin şəkildə tənqid edir. Müəllif bir atanın dili ilə "bişüür" (şüursuz) övladın törətdiyi rəzalətləri sadalayaraq, tərbiyəsizliyin və cəhalətin ailə institutu üçün necə bir fəlakətə çevrildiyini göstərir. Şeirdə gəncin xarakteri və həyat tərzilə silsilə mənfi hərəkətlərlə ifşa olunur: içkiyə qurşanmaq, ətrafdakıqlarla "cəng" (dava) eləmək, qonşuların əmlakına zərər vermək və qumarbazlıq edib evdəki sonuncu mülkiyyəti — paltarları belə uduzmaq. Müəllif xüsusilə dövrün ağır sosial bəlaları olan tiryək və şirə (narkotik vasitələr) aludəçiliyinə diqqət çəkir ki, bu da "başı batmış" övladın həm fiziki, həm də mənəvi süqutunun son nöqtəsi kimi təsvir edilir. Atanın "Quran-əzim haqqı" deyərək and içməsi və çarəsizlikdən "iflic" vəziyyətinə düşdüyünü bildirməsi, cəmiyyətdəki bu cür bişüür gəncliyin ailə başçıları üçün necə dözülməz bir yük və mənəvi işgəncə olduğunu simvolizə edir. Şeir, təkrar olunan qafiyələr və emosional çalarlarla oxucuda bu cür həyat tərzinə qarşı nifrət oyatamaqla yanaşı, həm də valideyn məsuliyyəti və gənclərin təlim-tərbiyəsi məsələsini aktual bir problem kimi ortalığa qoyur. Ümumilikdə, "Bişüür övladım", fərdi bir ailə dramı fonunda bütün cəmiyyəti sağlam gələcək naminə ayıq-sayıq olmağa çağıran sərt bir satira nümunəsidir.

"Lək-lək" jurnalında 10-cu sayında "Şeytan" imzası ilə dərc olunan "Ana və qız" dialoq şəklindəki mənzuməsi də ədibin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində köhnəliklə yeniliyin, cəhalətlə maarifçiliyin ailə daxilindəki toqquşmasını əks etdirən ən kəsərli satira nümunələrindən biridir. Əsərin mərkəzində ana və qızın gələcək həyat yoldaşı seçimi ətrafında apardıqları prinsipial mübarizə dayanır. Ana obrazı mühafizəkar və maddi maraqlara əsaslanan köhnə dünyagörüşünü təmsil edir; o, qızına "pullu, mallı", lakin yaşlı və kobud bir Hacı (Hacı Səfər) layiq bilir. Qız isə təhsilli ("elmlı"), dünyagörüşü geniş bir gənclik prototipidir; o, həyat yoldaşı olaraq "alim", "həkim", "məkatib görmüş" (məktəb bitirmiş) birini istəyir.

*Sözümü mənim yaxşı dinlə qızım !
Sənə bir gözəl, nazlı ər tapmışam.
Ana, getməyəm, getməyəm, getməyəm!
Özüm ki mənim, elmlı bir qızam,
Özümə də bir alim ər tapmışam.[2, s.108]*

Müəllif bu dialoq vasitəsilə dövrün bir neçə mühüm problemini ifşa edir:

Məcburi nikah və qadın hüquqsuzluğu: Ananın qızını zorla "mömin" adı altında təqdim olunan, lakin əslində "arvad döyən" və "div kimi" kobud birinə vermək istəyi o dövrün acı ailə dramıdır.

Təhsilin gücü: Qızın öz hüququnu müdafiə edərkən "Şəriətdə zor ilə getmək ərə..." misrasına müraciət etməsi və anasının onu məktəbə qoymadığına görə heyfislənməsi, təhsilin insana verdiyi özünüdərk və cəsarəti göstərir.

Cəhalətin təhsili "kafirlik" kimi görməsi: Ananın qızına olan "Qalaydı görüm məktəbin andıra", "Çıxıb ağıldan, həp olub kafir" replikaları, dövrün mühafizəkar təbəqəsinin maariflənməyə olan qorxusunu və nifrətini tam çıpaqlığı ilə ortaya qoyur.

Mətnin sonu ananın qızından imtina etməsi ("nə sən, nə mən") ilə bitir ki, bu da köhnə düşüncə tərzinin yenilik qarşısında aciz qaldığını və barışmazlığını simvolizə edir. "Lək-lək" jurnalı bu satira vasitəsilə oxucuya çatdırır ki, cəmiyyətin tərəqqisi üçün qadınların təhsili və onların azad seçimi mütləqdir. Ümumilikdə əsər, ailə bağlarının cəhalət üzərində qurulmasının necə bir faciə və mənəvi qırıqlıqla nəticələndiyini göstərən realist bir bədii tablodur.

Jurnalın 11- ci nömrəsində oxuculara təqdim edilən "Ləkləkə" şeiri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında geniş yayılan tərs-tərif (antifraza) üslubunun mükəmməl nümunəsidir. Müəllif cəmiyyətin tərəqqisinə mane olan, mədəniyyət və maarifdən uzaq qalan, lakin özünü "mömin" və "xeyrxah" kimi qələmə verən zümrələri hədəf alır. Şeirir hər bəndində bir ironiya gizlənilib. Müəllif zahirən bu insanları "gözəl canlar" adlandırırsa da, əslində onların daxili çirkinliyini və cəhalətini oxucunun gözü önündə canlandırır. Bu oxucuda nifrət doğuran bir "tərif"dir. Şeirir 3-cü bəndi satiranın ən kəskinləşdiyi hissələrdən biridir:

*Pul yerinə məktəb üçün can verən,
Mollaya, rövzəpəzə ehsan verən,
Qəzetçi, məcmuəçiyə yan verən,
Məşrəbə, meyxanaya hər an verən,
Mədrəsəyə, məktəbə düşməndilər,
Şər' sevən sahibi-imandılar. [2, s.120]*

Pul yerinə məktəb üçün can verən: Burada müəllif çox kəskin bir istehza edir. O dövrün xəsis və maarif düşməni olan zənginləri məktəb tikilməsi və ya uşaqların oxuması üçün bir qəpik belə xərcləməzdilər. "Can verən" ifadəsi burada "heç vaxt pul verməyən, pulu canından əziz tutan" mənasındadır.

Cəhalətin maliyyələşməsi: Şeirdə göstərilir ki, bu insanlar elmə, qəzetə, jurnala ("məcmuəçiyə") pul verməkdən boyun qaçırır, onlara "yan verirlər" (yəni uzaq dururlar). Lakin iş mənasız ehsanlara, xurafatı yayanlara və ya şəxsi zövqlərə (meyxanaya) gəldikdə əlləri heyrətamiz dərəcədə açıq olur.

Mədrəsə və məktəb düşmənciliyi: Müəllif birbaşa vurğulayır ki, bu təbəqənin ən böyük qorxusu işiqli gələcəkdir. Onlar məktəbi öz varlıqları üçün təhlükə hesab edirlər.

"Sahibi-iman" obrazı: Son misrada "Şər' sevən sahibi-imandılar" deyərək, Sidqi bu adamların din adından pərdə kimi istifadə etdiklərini ifşa edir. Onlar öz cahilliklərini və tərəqqiyə olan nifrətlərini "dindarlıq" maskası ilə gizlətməyə çalışırlar.

Ümumi nəticə: Sidqi bu şeiri ilə cəmiyyəti silkələmək istəyirdi. O, "Şeytan" adını seçməklə bir növ güzgü rolunu oynayırdı – cəmiyyətdəki "mələk cildli" riyakarların əsl simasını bu acı satira ilə göstərirdi. Onun dili sadə olsa da, hər misrasının altında dərin bir kədər və millətin taleyi üçün narahatlıq hissi duyulur.

Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simalarından biri, görkəmli yazıçı, dramaturq və publisist Məmməd Səid Ordubadi, yaradıcılığının mühüm bir hissəsini satirik mətbuata, xüsusilə də "Molla Nəsrəddin" məktəbinin ənənələrini yaşadan nəşrlərə həsr etmişdir. Onun 1914-cü ildə Tiflisdə fəaliyyətə başlayan "Lək-lək" jurnalı ilə əməkdaşlığı, sənətkarın ictimai eybləri ifşa etmək qüdrətini nümayiş etdirən parlaq dövrlərdən biridir. Ordubadi bu jurnalda "Hərdəmxəyal" imzası ilə çıxış edərək, dövrün ən ağırlı yaralarına – cəhalətə, fanatizmə, xalqın tərəqqisinə mane olan köhnəpərəst düşüncəyə qarşı amansız bir qələm savaşı aparmışdır. Onun "Hərdəmxəyal" imzalı şeirləri sadəcə gülüş doğurmur, həm də oxucunu dərin düşüncələrə sövq edir. Məmməd Səid Ordubadinin

"Hərdəmxəyal" imzası ilə qələmə aldığı bu şeir, xalqın tarixi keçmişi ilə müasir durumu arasındakı ziddiyyəti, mənəvi dəyişmələri və cəhalətin pəncəsində sıxılan kütlənin psixologiyasını ustadcasına təsvir edir. İstədiyiniz bənd, millətin düşüncə tərzindəki qəfil və bəzən anlaşılmaz görünən dəyişiklikləri sorğulayır.

Cəhalətin süqutu və maarifçilik manifesti: Məmməd Səid Ordubadinin "Hərdəmxəyal" imzası ilə qələmə aldığı "Belə qalmaz!" rədifli satirası XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikrində maarifçilik və tərəqqi ideyalarının köhnəpərəst təkəkkür üzərindəki qaçılmaz qələbəsinə kəskin satirik boyalarla vəsf edən fundamental bir əsərdir. Şair bu şeirdə "vaiz" obrazı vasitəsilə din pərdəsi altında gizlənilib xalqın cəhalətindən maddi mənfəət güdən zümrəni hədəf alır. "Yağlı fisincan", "çilov" və "ehsan məclisləri" kimi məişət detalları üzərindən bu zümrənin yalnız mədəsini düşündüyü ifşa edilir. Əsərin kulminasiyası "Məktəbi-nisvan"ın (qadın məktəbi) açılmasıdır ki, bu da cəhalət yuvalarının dağılması və elmin nurunun gəlişi deməkdir. "Belə qalmaz!" rədifi tarixin tərəqqiyə doğru dönməsindən doğan bir arxayınlıq və maarifçi inamın təzahürüdür.

Feodal zümrənin iflası: Jurnalın 7-ci nömrəsində çap olunan "Ay, bəy" satirası Azərbaycanın feodal-patriarxal quruluşdan yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərə keçid dövründə "bəy" zümrəsinin mənəvi və maddi süqutunu ustalıqla əks etdirir. "Qanun sizə də, bizlərə də verdi müsəvat" misrası ilə müəllif, köhnə imtiyazların ləğv olunduğunu, artıq bəylik heybətinin deyil, qanunun və bərabərliyin hökm sürdüyü yeni dövrün manifestini verir. Mülkünü satıb meyxanalarda xərcləyən, kredit borcları içində boğulan bəy obrazı, bütöv bir ictimai sinfin tarixin arxivinə göndərilməsini bədii dillə sənədləşdirir. "Ay bəy!" rədifi artıq ehtiram deyil, keçmişə gömülən bir təbəqəyə ünvanlanmış acı istehzadır.

Mövhumatın "Matəmi": Ordubadi "Ağlar" rədifli əsərində elmi tərəqqinin sürətlənməsi qarşısında mövhumatçı təbəqənin yaşadığı sarsıntıyı təsvir edir. "Artdıqca elm, sənət, aclıq tutur cahanı" misrası ilə ironik şəkildə bildirilir ki, xalqın gözü açıldıqca falçılar, cindarlar və rəvayətbazlar işsiz qalır. Cəmiyyətin qaranlıqdan işığa çıxışı bu istismarçı qrupların dili ilə bir "fəryad" kimi qələmə alınır. Tibbi tərəqqinin (hacamatın yerini müasir təbabətin alması) və mədəni yenilənmənin köhnə adətləri məhv etməsi, xalqın şüurundakı intibahın qaçılmaz nəticəsi kimi təqdim olunur.

Milli Yadlaşma və "Ruslaşma" təhlükəsi: Jurnalın 9-cu nömrəsində işiq üzü görən "Görəndə" rədifli şeirdə şair öz milli köklərindən qoparaq kor-koranə yad həyat tərzinə meyil edən tipik bir obrazın dili ilə cəmiyyətdəki mənəvi aşınmanı hədəf alır. Öz atasını "müsəlmanca" danışdığı üçün bəyənməyən, doğma anasına "mama" deyib onu ağlar qoyan "ziyalı" tipajı, milli kimliyin itirilməsinin gətirdiyi faciəni əks etdirir. "Küftə-şorba"nın yerini podval "kotlet"inin, "tüklü papağın" isə "şapka"nın alması kimi detallar, daxili boşluğu doldura bilməyən zahiri müasirləşmənin gülüncülyünü vurğulayır. Bu, manqurtlaşma təhlükəsinə qarşı ucaldılan etiraz səsidir.

Cəhalət Zəncirinin Qırılması:

*"Bu sadə olan qəlbini dövrənmə dəyişdi?
Aldatdı sənə qəlbini, şeytanı dəyişdi?
Eynəkli, kraxmallı müsəlmanı dəyişdi?
Xamlıqda bütün Nadiri-əyyam idin əvvəl,
Nadan idin, ağ başlara çox ram idin əvvəl. [1, s.104]*

Xalqın əsrlərlə davam edən cəhalət yuxusundan oyanması bu satiranın əsas mövzudur. Müəllif ilk iki misrada ritorik suallar verir. Millətin saflığının itməsini zamanın (dövrənin) günahı, yoxsa xarici mənfi təsirlərin (şeytanın) nəticəsi olduğunu soruşur. Bu əslində milləti öz daxilinə baxmağa məcbur edən bir sualdır. "Eynəkli, kraxmallı müsəlman": Bu obraz çox maraqlı bir detallardır. "Eynəkli və kraxmallı" (yaxası sərtləşdirilmiş, ütülü köynək geyinən) ifadəsi o dövrün Avropasayağı geyinən, lakin daxilən hələ də köhnə fikirli qalan və ya saxta ziyalı cildinə girənləri tərənnüm edir. Ordubadi vurğulayır ki, zahiri görkəmin dəyişməsi (müasir geyim) hələ daxili tərəqqi demək deyil. "Xamlıqda Nadiri-əyyam idin": "Nadiri-əyyam" dövrünün tək-tük tapılan, nadir insanı mənasında işlənsə də, burada ironiya var. Müəllif deyir ki, sən cahillikdə və xamlıqda

(təcrübəsizlikdə) misilsiz idin. "Ağ başlara çox ram idin": "Ağ başlar" dedikdə müəllif ruhani təbəqəni, din xadimlərini və ya ağsaqqal adı altında cəhələri təbliğ edənləri nəzərdə tutur. Millətin onlara kor-koranə itaət etməsini ("ram olmasını") ən böyük bəla kimi göstərir. Nəticə olaraq: Ordubadi bu bənddə millətin keçmişdəki mütiliyi ilə indiki (lakin hələ də tam aydınlanmamış) vəziyyətini üz-üzə qoyur. O, "nadanlığın" forma dəyişdirərək "eynəkli-kraxmallı" bir görkəm almasından narahatlığını ifadə edir.

Azərbaycan satirik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Əliqulu Qəmküsar da bu jurnalla əməkdaşlıq etmiş, jurnalda "Naqqal" imzası ilə yazılar dərc etdirmişdir. Öz yaradıcılığında cəmiyyətin mənfi xüsusiyyətlərini, xüsusilə də riyakarlıq, savadsızlıq və aldanış meyllərini tənqid etmişdir. Jurnalın 6-cı sayında oxuculara təqdim olunan "Tülkü və xoruz" əsəri də bu baxımdan diqqətəlayiq nümunələrdən biridir.

*Eyləyib tülkü bir xoruzu şikar,
Aparırkən....., xoruz çəkib zinhar.
Dedi: Ay tülkü, nə etmişəm sənə mən?
Məni birdən şikar qıldın sən?
Göstərsənmi bu cəfayə səbəb?
Yaxud acsan? Yox özgə bir mətləb?
Dedi tülkü: O qədər ac deyiləm,
Və sənə bisəbəb tamah eyləməm.
Var günahın, çoxdu təqsirin,
Bu keçən sübh azanı gec verdin.
Bundan artıq günah olurmu daha?
Şahidim var, bu mətləbi soruşun!
Bir gözəl tazidir, namaz qılan,
Bildiyi şey də doğru, düz danışan.
Gəl soruş sən özün o abiddən,
Ver cəza, məndə bir yalan görsən.
Dedi tülkü yüz olsa da abid,
Tazidən olmaz ey xoruz şahid.
Xoruzun halı oldu pəjmürdə, [1, s.72]*

Əsər zahirən sadə bir heyvanlar dialoqu təsiri bağışlasa da, dərin ictimai mənə daşıyır. Burada tülkü obrazı hiyləgərliyi, ikiüzlülüüyü və yalançı "düzgünlük" iddiasını təmsil edir. O, xoruzu aldatmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır, özünü guya ədalətli, doğru danışan və xəbər gətirən kimi təqdim edir. Bu isə cəmiyyətdə insanları aldatmaq üçün "yaxşılıq maskası" taxan şəxslərin obrazını simvolizə edir. Xoruz isə əksinə, ayıq-sayıq, düşünən və məntiqə əsaslanan obraz kimi təqdim olunur. O, tülkünün sözlərinə dərhal inanmır, onu sorğu-suala tutur və nəticədə hiylənin fərqinə varır. Bu obraz vasitəsilə müəllif oxucuya tənqidi düşünməyin vacibliyini aşılıyır.

Əsərin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, insan hər deyilən şirin sözə aldanmamalı, hər xəbərin arxasında duran məqsədi araşdırmalıdır. Qəmküsar burada satira vasitəsilə cəmiyyətdəki sadələvhlük və tez aldanma kimi mənfi xüsusiyyətləri tənqid edir. Bədii cəhətdən əsər dialoq üzərində qurulmuşdur. Bu üsul fikrin daha canlı və təsirli çatdırılmasına xidmət edir. Tülkünün nitqindəki yalançı səmimiyyət, xoruzun isə məntiqli cavabları əsərin drammatizmini artırır. Eyni zamanda burada kinayə və məcaz geniş yer tutur ki, bu da satirik təsiri gücləndirir. "Tülkü və xoruz" əsəri Əliqulu Qəmküsarın satirik dünyagörüşünü əks etdirən, cəmiyyətə ayıq olmağı tövsiyə edən dəyərlə bir nümunədir. Əsər oxucuya öyrədir ki, zahiri gözəllik və şirin sözlərə aldanmaq yox, hər şeyi düşünərək qiymətləndirmək lazımdır.

"Lək-lək" xalqın mənafeyindən söhbət açan jurnalistlərə divan tutan ictimai mühit əleyhinə üsyan qal-dırmaqla istismarçı quruluşun mahiyyətindən doğan ədalətsizlikləri ifşa etmiş, əhatə etdiyi dairələr miqyasında kütlələri bu ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə ruhlandırmış, səsləmişdir. Möv-cud

cəmiyyəti təzələmək yolunda maariflənməni kəsərli silah saydığından, jurnal elmin, mədəniyyətin, mətbuatın yayılmasına xidmət göstərmiş, bununla da kütlələrin milli-siyasi şüurunun yetkinləşməsi, artması, yüksəlməsinə kömək etmiş, mədəni ir-simizin, mətbuat tariximizin daha ətraflı öyrənilməsinə yol açan çox dəyərli, indi də əhəmiyyəti azalmayan zəngin ədəbi sərvət yaratmış, mütərəqqi mətbuat orqanlarının, qorxmaz jurnalistlə-rin tərəqqi, azadlıq, ədalət uğrunda cəsərlə apardıqları mübarizəni təbliğ etməklə kütlələri bu yolla irəliləməyə səsləmişdir” [3, s.126].

Nəticə

“Lək-lək” jurnalının qısa, lakin məhsuldar fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın ictimai-mədəni mühitinin güzgüsü olmaqla yanaşı, regionun intibahını şərtləndirən ideoloji manifest kimi dəyərləndirilməlidir. Cabbar Əsgərzadə, M.S. Ordubadi, Ə. Qəmküsar və H. Məhəmmədzadə kimi sənətkarların yaradıcılığında “Molla Nəsrəddin” ənənələri İrəvanın mürəkkəb sosiopolitik şəraitinə uğurla adaptasiya olunmuşdur. Təhlil edilən poetik nümunələrdə cəmiyyətin mənəvi saflaşması üçün seçilən “acı dərman” taktikası cəhalətin, sosial ədalətsizliyin və dini riyakarlığın ustadcasına ifşasına xidmət etmişdir.

Xüsusilə qadın təhsilsizliyi, erkən nikahlar və milli köklərdən uzaqlaşma kimi mövzuların bədii həlli, dövrün mühafizəkar ailə modelinə qarşı ucaldılan ən güclü maarifçi etirazdır. Ordubadinin satiralarında əksini tapan feodal zümrənin mənəvi süqutu və elmi tərəqqiyə olan sarsılmaz inam jurnalın gələcəyə baxışını müəyyən edən əsas amillərdir. Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, “Lək-lək” jurnalı Azərbaycan ədəbi dilinin saflığının qorunmasında, xalqın özünüdərk prosesinin sürətlənməsində və Qərbi Azərbaycanın zəngin ədəbi irsinin sənədləşməsində müstəsna tarixi xidmətlər göstərmişdir. Bu irs tənqidi realizmin və humanist ideyaların möhkəmlənməsi baxımından bu gün də fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ləklək / transliterasiyanın, ön söz və lüğətin müəllifi. Ş. Nasir - Bakı, Bakı mətbəəsi, 2020.- 148s.
2. İrəvan türklərinin ədəbi mətbuat abidəsi "Lək-lək" jurnalı / Transliterasiyanın, ön sözün və lüğətin müəllifi. Z.Məhərrəmov.- Bakı: Açıq dünya, 2008. - 148 s.
3. Məmmədov İ. İrəvan dəftəri İctimai fikir tariximizin qəribsəyən üfurləri / İsrəfil Məmmədov. - Bakı: Adiloğlu, 2002. – 210 s.
4. Məhərrəmov Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit) / Ziyədin Məhərrəmov; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu. - Bakı: Nurlan, 2010. – 319 s.
5. Məhərrəmov Z. İrəvan ədəbi mühiti / Ziyədin Məhərrəmov - Bakı: ADPU, 2018. – 296 s.

Ramida Abbasova

LITERARY BREATH OF IRAVAN: POETRY AND ARTISTRY IN “LAK-LAK” JOURNAL

Summary

At the turn of the 20th century, the journal "Lak-lak", published by Jabbar Asgerzade within the socio-cultural milieu of Erivan, represented one of the most brilliant chapters of the Enlightenment movement in the history of Azerbaijani satire. Launched in 1914, this publication served as a spiritual manifest, weaving together ideas of national awakening, liberation from ignorance, and women's rights. By transplanting the traditions of the "Molla Nasraddin" literary school into the Erivan environment, the journal subjected social evils, hypocrisy, and superstition to fierce satirical fire. In

Jabbar Asgerzade's work, the "Laklak" (Stork) persona is not merely a bird, but a symbol of the intellectual who speaks the truth and seeks to awaken society from its slumber. Approaching satire as a "bitter medicine" he emphasized that the only way to heal moral ailments was to speak the truth plainly. The issues of women's education and early marriage held a special place in the journal's pages; through the character of Gulnaz, parental ignorance and the danger of the younger generation drifting away from their national roots were exposed.

The works written by Mammad Said Ordubadi under the pen name "Hardamkhayal" heralded the collapse of the feudal-patriarchal order and the inevitability of scientific progress. He criticized the "bespectacled and starched" types—those who appeared modern on the outside but remained archaic in thought—demonstrating that true progress lies in spiritual renaissance. Simultaneously, the contributions of Aliqulu Gamkusal (writing as "Naqqal") and Haji Mahammadzade (as "Sheytan") masterfully brought to life domestic dramas, flaws in upbringing, and the deceits hidden under the veil of religion.

Keywords: *Western Azerbaijan, press, Lak-lak magazine, publicistic poetry, enlightenment.*

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Tünzalə Seyfullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*